

Anadolu'da Misyoner Hemşireler: Geleneksel Derleme

Missionary Nurses in Anatolia: Traditional Review

 Dilek SARI^a, Azize ÖZDAŞ^b

^aEge Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi, Hemşirelik Esasları AD, İzmir, Türkiye

^bAfyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Hemşirelik Esasları AD, Afyonkarahisar, Türkiye

Bu çalışma, 3. Uluslararası 5. Ulusal Hemşirelik Tarihi Kongresi'nde (2-4 Kasım 2023, Online) sözlü olarak sunulmuştur.

ÖZET Misyon kelimesi amaç, görev anlamının yanında dinin yayılması için yürütülen faaliyetleri de belirtmektedir. Misyoner ise bu dinsel faaliyetlerin yürütülmesi için gönderilen rahip, rahibe, öğretmen, hekim, ebe ve rahibe hemşire gibi topluma doğrudan etkileşime girebilecek kişilere denilmektedir. Anadolu'da misyonerlik faaliyetleri Osmanlı Dönemi'nde 1500'li yıllarda kapitülasyonlar nedeniyle başlamıştır. Misyonerlik başlangıçta dinsel faaliyetler olarak nitelendirilmiş olsa da ülkeler arasında sağlık, ekonomi, ticaret ve uluslararası ilişkiler gibi alanlarda etkileşimin artırılması amacıyla yürütülmüştür. Misyonerlik faaliyetleri arasında önemli görülen alandan birisi tıbbi misyonerlik olmuştur. Sağlık hizmetlerine dönemin salgın hastalıkları, savaşları gibi nedenlerle daha fazla ihtiyaç duyulmuştur. Sağlık hizmetinin verilebilmesi için Anadolu'da misyon hastaneleri, dispanserleri ve eczaneleri açılmıştır. Tıbbi misyonerlik faaliyetleri için görev alan hekimler sağlık hizmetlerinin etkin şekilde sunulması için rahibe hemşirelerin ülkeye getirilmesinde ve yetiştirilmesinde etkili olmuştur. Dönemin sağlık hizmetlerinin yetersiz kalması, salgın hastalıkların, savaşların olması ve ekonomik koşulların yetersiz olması gibi nedenlerle hasta bakımında rahibe hemşirelere oldukça ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle hemşirelik kursları ve okulları açılarak rahibe hemşire sayısının artırılması amaçlanmıştır. Sağlık hizmetini alamayan, hastanelere gelemeyen kişilerin evlerine ziyarete giden rahibe hemşireler, Anadolu'da hemşirelik mesleğinin tanıtımını sağlamış, dönemin sosyal yaşamında aktif rol alamayan kadınla etkileşim sağlamıştır. Rahibe hemşirelerin misyon hastanelerinde görev yapması klasik hemşireliğin oluşmasına neden olurken, zamanla yürütülen faaliyetler kapsamında hemşirelik eğitiminin standartlaştırılması ve eğitimin üniversite düzeyine taşınması, mesleki örgütlenmenin oluşturulması gibi faaliyetlerle profesyonel hemşireliğin gelişimine katkı sunmuştur.

ABSTRACT The word "mission" not only conveys the meanings of purpose and duty but also signifies activities conducted for the spread of religion. A missionary refers to individuals sent to carry out these religious activities, such as priests, nuns, teachers, doctors, midwives, and nurse nuns, who can directly interact with the community. Missionary activities in Anatolia began in the Ottoman Period in the 1500s due to capitulations. While missionary work was initially characterized as religious activities, it was also carried out to enhance interaction between countries in areas such as health, economy, commerce, and international relations. One of the significant areas seen in missionary activities is medical missionary work. Health services were needed more due to reasons such as epidemic wars of the period. To provide health services, missionary hospitals, dispensaries, and pharmacies were opened in Anatolia. Physicians assigned to medical missionary work played a crucial role in bringing and training nurse nuns to effectively deliver health services. Due to inadequate health services of the period, the existence of epidemic diseases, wars, and insufficient economic conditions, there was a significant need for nurse nuns in patient care. Therefore, nursing courses and schools were opened to increase the number of nurse nuns. Nurse nuns visiting the homes of individuals who could not access health services or hospitals contributed to the promotion of the nursing profession in Anatolia and facilitated interaction with women who were not actively involved in the social life of the period. While the presence of nurse nuns in mission hospitals led to the formation of classical nursing, activities carried out over time, such as standardizing nursing education, elevating nursing education to university level, and attempting to establish professional organization, contributed to the development of professional nursing.

Anahtar Kelimeler: Hemşirelik tarihi; misyoner hemşire; tıbbi misyonerlik; Anadolu'da misyonerlik faaliyetleri

Keywords: Nursing history; missionary nurse; medical missionary; missionary activities in Anatolia

Correspondence: Azize ÖZDAŞ

Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Hemşirelik Esasları AD, Afyonkarahisar, Türkiye

E-mail: azize.ozdass@gmail.com

Peer review under responsibility of Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics, Law and History.

Received: 19 Dec 2023

Received in revised form: 27 May 2024

Accepted: 21 Jun 2024

Available online: 16 Aug 2024

2146-8982 / Copyright © 2024 by Türkiye Klinikleri. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Fransızca olan misyon sözcüğü, Latince kökenli olup göndermek anlamına gelmektedir. Misyon amaç, görev anlamına da gelmektedir.¹ Özel anlamı ise dinsel faaliyetlerin yayılmasını sağlamak amacıyla yürütülen faaliyetler olarak nitelendirilmektedir. Misyoner ise bu faaliyetleri yürüten kişilere denir. Misyonerler, halkla yakından etkileşime geçerek sosyal faaliyet alanlarında ibadethaneler, hastaneler, okullar gibi kuruluşlara gönderilmiş olan din adamları, papaz, rahip, rahibe, öğretmen, doktor, hemşire gibi kişilerden oluşmaktadır.² Misyonerlik kavramının ilk oluşumu dinî temellere dayandırılrsa da zaman içerisinde siyasal ve ekonomik kimlik kazanarak yalnızca dinî amaçlar doğrultusunda değil ticari, siyasi, kültürel, eğitim ve sağlık alanı gibi pek çok alanda yürütülen girişimleri kapsamış, ülkeler arası etkileşimi ve iş birliğini artırarak sanayi üretiminin artırılması ve pazar sahalarının oluşturulmasını hedeflemiştir.³⁶⁻³⁸ Anadolu’da misyonerlik faaliyetlerinin hız kazanmasında kapitülasyonların etkisi olmuştur. Osmanlı Dönemi’nde ilk kapitülasyonlar Fransa’ya tanınmıştır. İlk misyonerlik faaliyetleri de 1500-1600’lü yıllarda Fransızlar tarafından yürütülmüştür. Ülkemize gelen ilk misyonerler Katoliklerdir. İstanbul’da bir kilisede Hristiyanlık öğretmişler, hastalara bakmışlar, düşkünlerle ilgilenmişlerdir.³ Osmanlı hükümdarları, kapitülasyonları başlangıçta, yabancı devletlerin ülkede bulunan vatandaşlarına ticari ve gümrük ilişkilerinde kolaylık sağlanması amacı ile tek taraflı olarak vermiştir. Ticaretin kolaylaştırılması, dil sorunlarının çözülmesi, dış politikanın yürütülmesi ve ülkelerarası ikili ilişkilerde denge kurulması için strateji olarak kullanılmıştır. Ancak ilerleyen yüzyıllarda bu imtiyazlar suistimal edilmiştir. Osmanlının farklı etnik grupları ve dinleri bir arada barındırması, yerli halkın da azınlıklara ve yabancılara tanınan bu ayrıcalıklardan faydalanmak istemesi, Anadolu’nun coğrafi konumu nedeniyle yabancı ülkelerin birbirlerine kıyasla daha fazla kapitülasyon istemesi ve misyoner ülkelerin, zayıflayan Osmanlı üzerinde ki nüfuzunun artması ile Osmanlının iç meselelerine karışması gibi pek çok soruna yol açmıştır.³⁸⁻⁴¹ Osmanlının son döneminde gücünü kaybetmesiyle kapitülasyonlar, denetimsiz bir ortamın oluşmasına neden olmuştur. Misyoner ülkelerin okul, postane, hastane gibi hizmet kurumları-

nın sayısı hızla artmış, Osmanlının kendi kurumlarının sayısını geçmiştir.³⁸⁻⁴¹ İmtiyaz tanınan yabancı ülke vatandaşları ve bu ülkelerin kendi vatandaşı gibi gösterdiği kimselerin ülke içinde rahatça ve güven içinde dolaşmalarına izin verilmesi, beraberinde daha fazla misyonerin ülkeye gelmesine sebep olmuştur. Kapitülasyonlar sayesinde yabancı ülke vatandaşları, kendi dinlerini ve yaşamlarını rahatça sürdürebilmek için ibadethaneler, büyükelçilikler, konsolosluklar, eğitim kurumları, hastaneler gibi kurumlar açmışlar, ülke topraklarında mülk edinebilmişler ve kendi hukuk sistemlerine tabi tutulmuşlardır. Yabancıların açtıkları kurumlardan yerli halkında faydalanması, yabancı kültürlerle toplumun etkileşimini artırmıştır. Osmanlının en çok kapitülasyon tanıdığı ülke, Fransa olmuştur. Bu da beraberinde ticaret, eğitim gibi alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da Fransız misyonerlerin ülkeye gelmesini hızlandırmıştır. Osmanlı topraklarına ilk gelen ve çoğu misyoner hastanesinde görev alan rahibe hemşireler, kökeni Paris olan Lazaristlere bağlı Filles de la Charité Rahibeleri olmuştur.^{3,20,37-42} Osmanlı-Rusya arasında meydana gelen Kırım Savaşı’nda Osmanlının müttefiki olan Fransa, İstanbul’a yaralı askerlerin bakımı için Filles de la Charité Rahibelerini göndermiştir.^{20,38} Bu rahibeler gittikleri yerlerde ilk olarak hastane okul gibi kurumları açmışlar, kadınların ve kız çocuklarının katılımını artırmak amacıyla hemşirelik kursları ile ev işi, dikiş nakış gibi el becerileri kazanabilecekleri kurslar açmışlardır. Yoksul kesime yardım etmişler, hastalara bakmışlar, ev ziyaretleri düzenlemişler ve eğitimsiz insanların eğitim almaları konusunda destek olmuşlardır.^{3,37-40} 1877-1878 yıllarında Osmanlı-Rus Savaşı’nda ve sonrasında, Osmanlının dâhil olduğu tüm savaşlarda Osmanlı yaralı askerlerine bakmışlar ve tedavi etmişlerdir. Bu faydaları neticesinde de halktan olumlu bir ilgi görmüşlerdir.^{20,37-40} Diğer misyoner ülkeler de Osmanlı topraklarında 1700’lü yıllarda, kendi eğitim kurumlarını ve hastanelerini açmışlardır.⁴ XIX yy.dan sonra misyonerler, okul, kolej, hastane ve hemşirelik okullarının açılması gibi faaliyetler yürütmüşlerdir.³

Hastalık durumunun insanlık için evrensel sorun olması, kişilerin statüsü fark etmeksizin herkese ulaşabilme imkânı vermesi, misyonerlik faaliyetlerinde hasta bakımının önemli olmasını sağlamıştır.^{7,8} Bu

nedenle misyoner ülkeler, doktor, hemşire, ebe, hasta bakıcı gibi sağlık personeli göndermiş ve bu kişileri maaş karşılığında bölgelere gidebilmeleri için teşvik etmişlerdir. Gönderilen tıbbi misyonerler; hastaneler, dispanserler, hasta bakıcı kursları ve hemşirelik kurslarının açılması gibi pek çok faaliyet yürütmüşlerdir.⁶

Tedavi hizmeti alan insanlar, bu tıbbi misyonerlere sempati duymuş, dinî öneri ve vaazlarına kulak vermişlerdir.⁹ Dispanserlere gelemeyen hastaların evlerine gidilmiş, tedavi ve takipte bulunmuştur. Bu durum, misyonerler ile halk arasında iletişimi geliştirmiş ve misyonerlere olan güveni artırmıştır.^{8,10} Misyoner hekimler, gittikleri bölgelerde hasta bakımını sağlayan mevcut hekimlerin yeterli bilgiye sahip olmadıklarını, hastaların ise kendi sağlıkları konusunda bilgisiz olduğunu, salgın hastalıkların, hasta sayılarının fazla olduğunu ve yoğun çalışma koşullarına maruz kaldıklarını, notlarında belirtmişlerdir.^{9,10} Hastalara ulaşmada, sağlık hizmetini almalarını sağlamada, hemşirelere oldukça ihtiyaç olduğunun farkında olan misyoner hekimler, misyoner hemşirelerin ülkeye getirtilmesi, rahibe hemşirelerin yetiştirilmesi için kursların ve hemşire okullarının açılması gibi misyoner hemşire yetiştirme faaliyetlerinde bulunmuşlardır.^{9,11-13}

Ülkemizde en etkili faaliyet gösteren misyoner ülkeler arasında ekonomik ve iktisadi güçleri nedeniyle başlarda Rusya, Fransa, İtalya sonrasında İngiltere ve oldukça etkin faaliyet yürüten ülke ise Amerika olmuştur.^{3,6,14} Alman hükümeti ise doğudan Amerikan Misyonları çekildiğinde bölgede tıbbi misyonerliğe yönelik faaliyetler yürütmüştür.¹⁵ Bu ülkelerin misyonerlik faaliyetleri, ülkemizde hemşirelik eğitiminin ve mesleğinin yapılandırılmasında etkili olmuştur.^{4,6,10}

Rusya Devleti, faaliyetlerini ilk olarak İstanbul'da yürütmüştür. İstanbul Rus Nikolayev Hastanesinde üçer yıllığına çalışmak üzere rahibe hemşireler göndermiştir. Bu rahibe hemşirelerden 1880'lü yıllarda çalışanlardan bazılarının isimleri şunlardır; Başrahibe Sör İrene, Yardımcı Rahibeler Paraskevi, Melania, Henia ve Vera'dır. Hastanede nöbet usulü ile çalışan hemşireler hasta bakımı dışında nöbette olmadıkları zamanlarda hastanenin diğer hizmetleriyle de ilgilenmişlerdir.¹⁶ Kırım Sava-

şı'nda Osmanlının müttefiklerinden biri olan İngiltere'nin, hemşirelik alanındaki faaliyetlerinden en önemlisi; Florence Nightingale ve beraberindeki rahibe hemşirelerin, yaralı askerlerin tedavisi ve bakımı için İstanbul'a gönderilmesidir. Katolik Kız Kardeşler ve Anglikan Kız Kardeşlerden oluşan bu gönüllü hemşirelerin Anglikan Misyonerliğine destek verdikleri bilinmektedir.^{17,18} Selimiye Kışlası ve Haydarpaşa Askeri Hastanesi, İngiliz askerlerinin bakımı için tahsis edilmiştir. Ancak yeterli tıbbi malzeme ve sağlık personeli sağlanamamış, hijyen konusunda eksik kalmıştır. Nightingale oluşturduğu ekibini organize ederek, hastanenin sanitasyonunu sağlamış, hastalık türüne göre koşulları ayırmış, hastaların ihtiyaçlarına yönelik beslenme, hijyen, pansuman, tedavi, hasta gözlemi gibi pek çok girişimde bulunmuş, hastalara fizyolojik ve psikolojik alanda bakım vermiştir. Hastaneye ve hastalara yönelik kayıtlar tutmuş, ölüm oranlarını %42'den %22'ye düşürdüğünü raporlarında sunmuştur. Nightingale'in başarısı Anadolu'ya ve İngiltere'ye yayılmış, takdir ve teşekkür ile karşılanmıştır. Nightingale İngiltere'ye döndüğünde, bu başarısı ilk modern hemşirelik eğitiminin verileceği hemşirelik okulunun açılmasında etkili olmuştur. St. Thomas Hastanesi bünyesinde açılan bu okulda, eğitim almak isteyen öğrencilerin herhangi bir dine mensup olma zorunlulukları yoktur. Nightingale'in yazmış olduğu kitaplar ve açtığı okul, hemşireliğin İsviçre, Almanya, Amerika, Japonya ve Çin gibi pek çok güçlü ülkede bilinirliğini ve gelişimini hızlandırmış, hemşirelik mesleğini seçkin kadınlar tarafından tercih edilen bir meslek hâline gelmesinde önemli rol oynamıştır. Nightingale hemşireliği, gönüllü hasta bakıcılıktan çıkararak, meslekleşme sürecine taşımıştır.^{20,35}

Fransız yabancı misyon hastanelerinde (Fransız Taksim Misyon Hastanesi), Jeremia Hastanesi, Rusya Hastanesi, İran Hastanesi gibi İstanbul'da yer alan pek çok misyon hastanesinde, merkezi Paris olan Filles de la Charité Teşkilatına bağlı rahibe hemşireler çalışmıştır.^{19,20} Avusturya Sen Jön Misyon Hastanesini ise iki Lazarist hemşire kurmuş, hem hastane yönetiminde söz sahibi olmuşlar hem de hasta bakmışlardır.²⁰ 1904 yılında Maraş'ta Alman Dekones Okulu açılmış ve burada Ermeni kızlar hemşirelik eğitimi almıştır. Alman Misyonu tarafından

1907'de Muş'a gönderilen Hemşire Bodil Biorn aynı zamanda Amerikan Board Hastanesinde de hemşirelik yapmıştır. Biorn iyi derecede İngilizce ve Almanca bilmektedir.⁷ İtalyan misyonerler İtalyan Hastanesinde çalışmak üzere merkezi İvra, İtalya olan İmmacolata Concezione Cemaatine bağlı 9 rahibeyi İstanbul'a göndermiştir. Bu rahibeler, hastane işlerini yürütmüşler ve hemşirelik yapmışlardır. Anadolu'daki tüm yabancı ülkelere ait misyon hastanelerinde görev alan hemşireler, St. Vincent de Paul Rahibe Hemşireleridir.²¹

Amerikan Hükümeti ise Protestanlığı yaymak ve misyonerlik faaliyetlerini yürütmek için 1810'da Amerikan Board Teşkilatını kurmuştur. Amerikan Board Teşkilatı Anadolu'da faaliyetlerine 1820'de İzmir'de başlamıştır.^{4,22} Doğuda ise sağlık alanında yürüttükleri girişimler sayesinde ulaşılamayacağı düşünülen yerlere ve kişilere erişim sağlamışlardır.¹⁰ Robert Koleji, Amerikan Kız Koleji gibi devrin prestijli okulları bu faaliyetler sonucunda açılmış, kız çocukları okumaya teşvik edilmiş, hastanelerde açılan hemşirelik sınıfları sayesinde doğu kültüründe evde olan kadınla etkileşimin artırılması amaçlanmıştır.^{11,14,23} Teşkilat, İzmir, İstanbul, Antep, Merzifon, Kayseri, Sivas, Harput, Van, Mardin ve Erzurum da tıp okulları, hastaneler, dispanserler ve hemşire okulları açmıştır.²³ Amerikan Board Teşkilatı, hemşirelik mesleğinin Anadolu'da yaygınlaştırılmasını, gelişimini önemsemiş ve çalışmalar yürütmüştür. Rahibe hemşirelerin hastanelerde görev almalarının yanı sıra gezici hemşire olarak evlerde ve mahallelerde de görev almalarını amaçlamıştır.²⁰ Misyonlar; önemli görülen tıbbi faaliyetlerin, halka eşit ve kaliteli bir biçimde ulaşabilmesi için tıbbi eğitimi ve hemşirelik eğitimini önemsemişler, nitelikli hastane açılmasını, nitelikli hemşire yetiştirilmesini amaçlamışlardır. Halk tarafından da gün geçtikçe misyon okullarına, misyon sağlık kliniklerine ve misyon hastanelerine olan talep artmıştır.^{7,8,24}

Amerikan Board, kurulan hastanelere çalışmak üzere yönetici hemşire, ebe ve hemşireler göndermiştir. Misyoner hemşirelerin, misyoner hekimlere göre oldukça yetkin ve görevlerinde başarılı oldukları raporlanmıştır.¹⁰ Dönemin ilk hemşirelik okulu (1905) Suriye Protestan Koleji Hastanesinde misyonerlik faaliyetleriyle açılmıştır. Eğitim süresi 3 yıl

olan bu okulda eğitim, Avrupa'da dinî örgüt tarafından yetiştirilmiş rahibe hemşireler tarafından verilmiştir.^{20,25} Dönemin etkin Misyoner Hemşirelerinden Miss Baldwin ve Miss Josephine Taylor, Merzifon'da Dr. Carigton'la çalışmıştır.¹¹ Merzifon'da misyon hastanesi olan Anadolu Hastanesinde çalışmış bazı misyoner hemşirelerin isimleri ise şunlardır; K. Moore, F.G. Noyes, Luseper Torikian, Prapion Toumayan, Surpuee Kemiksizian ve Lusa-per Dadourian'dır. Dr. T.S. Carrington, hastanenin hemşire ihtiyacını karşılamak için 3 yıl süren teorik ve uygulamalı hemşirelik eğitimi planlamış ve ön eğitim almış Ermeni kız çocuklarını hemşire olarak yetiştirmiştir. Burada eğitim görmüş Bayan Lusaper Torikan Türkiye'nin ilk eğitilmiş hemşiresi olarak nitelendirilmektedir. Burada yetişen hemşireler Amerikan Boardun diğer misyoner hastanelerine gönderilmiştir.²⁰ Sivas'ta West Memorial Misyon Hastanesinde çalışan Başhemşire Lilian F. Cole ve İngiliz Misyoner Hemşire Miss Ash oldukça başarılı olmuş, hastalık türleri, doğum ölüm oranları, yapılan ameliyat sayıları gibi bilgiler hakkında raporlar tutmuş ve bunları bildirmişlerdir. Fakir olan halk çoğu zaman ücretsiz veya düşük ücretler karşılığında hizmet verilmiş, hastanenin bilinirliği artmış ve beraberinde hasta sayısı da artmıştır. Bu durum, eğitilmiş hemşire ihtiyacını doğurmuştur.²⁰ Hemşire sayısı yetersizliğini gidermek amacıyla hemşirelik kursları açılmıştır. Ancak kurslarda eğitim alan hemşirelerin yeterli bilgi ve donanıma sahip olamadıkları gerekçesiyle çalışacak hemşirelerin misyon hemşiresi olması istenmiştir. Kızılhaç Örgütünün hemşire göndermesiyle destek sağlanmıştır.^{13,26} Tutulan hizmet raporlarına göre misyoner hemşirelerin yalnızca hastaların sağlık sorunlarıyla ilgilenmedikleri, aynı zamanda dinî yardımda da buldukları ifade edilmektedir.¹³

Van'da açılan misyon hastanesinde de hasta yoğunluğundan dolayı hemşire sayısı yeterli gelmediği için Ermeni asıllı misyoner hemşireler yetiştirilmiştir. Van Amerikan Hastanesinde görevli misyoner Hemşire Miss Bond ve ekibi, Dr. Ussher ile tifüs salgınında yerel halka başarılı bir şekilde hizmet vererek, halkın ve yönetimin takdirini kazanmışlardır.^{2,20} Talas-Kayseri Amerikan Hastanesinde görev alan yabancı hemşire kadrosu; Emma D. Cushman, baş-

hemşire Melpomene Serinidu, ameliyathane hemşiresi Yeğsapat Biyojan ve gece nöbetlerinde çalışan Ermeni hemşirelerden oluşmaktadır. Talas-Kayseri Amerikan Hastanesinde, hekimlerden ve hemşirelerden oluşturulan ekip, 3 yıl süren hemşirelik eğitimleri vermiş, yerli kadınların hemşire olabilmeleri için çalışmıştır. Ancak yerel halkın hemşireliğe karşı ön yargılı olması nedeniyle katılım sınırlı olmuştur. Kadın hemşirelerin erkeklerle aynı ortamda çalışılması, erkek hastalara bakım vermek istememeleri gibi konularda sorunlar yaşanmıştır. Anadolu'da hemşirelik mesleğinin profesyonellikten uzak olduğuna ve profesyonel hemşirelik eğitimine oldukça ihtiyaç olduğuna yönelik bilgiler yabancı hemşirelerin notlarında yer almaktadır.²⁰ Konya'da açılan misyon hastanesinde ise hemşirelerin kalması için ayrılmış bölümler bulunduğu ve yaşamlarını hastane içerisinde sürdürdükleri bildirilmektedir.²⁷ Konya'da yürütülen tıbbi misyonerlik faaliyetlerinde, Hemşire Emma Cushman yer almıştır.^{27,28} Diyarbakır Amerikan Hastanesinde hemşire olarak görev yapan Bayan Priscilla Baldwin, hastalar ve misyon hekimler arasında tercümanlık yapmıştır.⁸ Türkiye'nin ilk diplomalı dış hekimleri ve hemşirelerini yetiştiren Antep Amerikan Hastanesinin, iç işlerden sorumlu Amerikalı Hemşire Elizabet M. Trowbridge, 45 yıl Anadolu'da hizmet vermiştir.²⁴ Hastanenin ilk kadın müdür yardımcılığını İskoçya'dan Stewart Walker-Arnott yapmıştır ancak difteri nedeniyle kısa sürede hayatını kaybetmiştir. Antep Amerikan Hastanesinde görev alan Dr. Caroline Hamilton, Osmanlı'da ilk hasta bakıcılık kursunu açmış, hasta bakıcılar, hemşire yardımcıları ve hemşireler yetiştirmiştir. Hastanenin Başhemşireliğini Alice C. Bewer yürütmüş, personel eğitiminde ise hemşire M.R. Trowbridge ve Hemşire Merrill sorumlu olmuştur. 1912-1916 yıllarında hastane kadrosunda Hemşire Miss Verrill ve Miss Ashe ile 7 yerli hemşire yer almıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında pek çok kişiyi tedavi etmişler ve ameliyathanelerine katılmışlardır. Hemşirelik kurslarına misyoner eğitim kurumlarında yetişmiş Ermeni kızlar alınmış ve kursu tamamlayan hemşirelerden biri, Antep Hilal-i Ahmer Hastanesinin başhemşiresi olmuştur. Hemşirelik kursunda, hemşirelik eğitimi, hasta başı uygulamalı olarak ele alınmış, hemşirelik teorik bilgisine ve hemşirelik etiğine önem verilmiştir. Yara

pansumanı, hasta öz bakım uygulamaları, cerrahi işlemler, sterilizasyon işlemleri, cerrahi sonrası hasta bakımı gibi pek çok konuda eğitim verilmiştir. Hemşirelerden aynı zamanda hastane dışında ev ziyaretlerinde de bulunmaları beklenmiştir.²⁰ Adana Amerikan Hastanesinde 1908-1912 yılları arasında görev yapan Bayan Annie Davies, Dowty Wylie, Bayan Rosalind Northcote, Florence Colburne ve Bayan Talbot misyoner hemşireler arasında yer almaktadır. 1913-1914 yıllarında Amerikan Board Raporuna göre Adana Amerikan Hastanesinin Başhemşiresi Annie Davies ile Hemşire Margaret Johnston ve Hemşire Eğitimcileri Yenega Tashjian, Victoria Danalian, Hagenush Najarian olarak belirtilmiştir.²⁹ Antep'te 19 Temmuz 1908 yılında düzenlenen Amerikan Tıbbi Misyonerleri Konferansında Kayseri'den Bayan North, Tıbbi Misyonerler Derneğine bağlı bir hemşirelik derneği açılmasını önermiştir. "Eğitilmiş Hemşireler Derneği" isimli derneğe hastanede eğitim almış, diplomalı ve sertifikalı hemşireler üye olabilecektir. Derneğin amacı, hemşirelik eğitimini standardize etmek ve hemşirelik birliğinin sağlanmasıdır.³⁰ Merzeh ve Harput bölgesinde 1907'den itibaren, Amerikan Board Teşkilatının başhemşireliğini yapan Hemşire Maria Jacopsen (1882-1960) idi.⁷ Misis Atkinson, Merzeh-Harput'ta yer alan Annie Tracy Riggs Memorial Hastanesinde (Harput Amerikan Hastanesi), Hristiyanlık eğitimi almış kız öğrencilerini, 3 yıllık süren kurs ile hemşire olarak yetiştirmiştir. Öğrencilerden hastaneye ve hasta bakımına tamamen bağlı bir yaşam sürmeleri beklenmiştir.²⁰ Misyoner hemşireler, misyon hastanelerinde gündüz sağlık hizmeti vermişler ve akşamları ise hastalarına İncil okumuşlar ve onları dua etmeye yöneltmişlerdir. Bu hastanelerde Hristiyanlığa geçen hastalar olduğu bildirilmektedir.^{5,9,11}

Amerikan Board misyon hekimleri raporlarında, halkın bilgisizliği nedeniyle anne ve bebek ölüm oranlarının yüksek olduğunu, yaşayan bebeklerin ise körlük ve engellilikle mücadele ettiğini, bulaşıcı hastalıkların yaygın olduğunu, Anadolu'da hemşirelik mesleğinin bilinmediğini, hemşireliğe yeterli önemin gösterilmediğini ve eğitilmiş hemşirelere oldukça ihtiyaç olduğunu, bu ihtiyacın giderilmesi için hemşirelik okulunun açılmasını belirtmişlerdir. 1905 yılında İstanbul'da açılması planlanan, Amerikan

Board Teşkilatına bağlı, Amiral Bristol Hastanesi ve Hemşirelik Okulu, eğitim vermeye 1920 yılında başlayabilmiştir. Amiral Bristol Hastanesinin ilk başhemşiresi Anna E. Rothrock, Ameliyathane Hemşiresi Marry Coughlin ve Servis Hemşireleri Robinson, Sharp ve Suston'dur. 1921'de hastanesinin Yönetici Hemşiresi Benthel, Hemşirelik Okulu Eğiticisi Bridge, Başhemşiresi Butts, Ameliyathane Hemşiresi ise Clendenning'tir. Cumhuriyetin ilanından sonra hastanesinin Başhemşireliğini Lyda Anderson yürütmüştür. Okulda Türk, Ermeni, Rum, Bulgar kızların eğitim alması planlanmıştır. Hemşirelik okulunun amacı ise eğitimli misyoner hemşireler yetiştirerek, halka ücretsiz, kaliteli sağlık hizmeti sunmak ve İstanbul'da büyük bir çoğunluk olarak varlığını sürdüren Amerikalılara sağlık hizmeti sunmaktır. Okul, cumhuriyet öncesi ve sonrası süreçte değişim ve dönüşüm kaydederek hemşirelik eğitimlerine devam etmiştir. Okul, ilk yerli mezunlardan olan Esmâ Deniz ve Fatma Bengisu gibi Türkiye'de hemşireliğin gelişim ve eğitimine yön verecek olan lider hemşirelerin yetiştirilmesinde önemli rol almıştır.²⁰

Birinci Dünya Savaşı'na kadar aktif olarak sürdürülen misyonerlik faaliyetlerine, cumhuriyetin ilanından sonra devlet el koymuş, bazı hastane ve dispanserler kapatılmış, misyoner sağlık personeli ve misyoner hemşireler, yurt dışından savaşta yardım için Kızılhaçın gönderdiği ekiplere dâhil edilmiştir.^{8,20} Amerikan Board Raporuna göre 1923-1924 yılları arasında ülkede yalnızca 5 misyoner hemşire kaldığı bildirilmektedir.⁸

Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte, bir Amerikan kuruluşu olan Rockefeller Vakfı, tıbbi hayırseverlik olarak hemşirelik faaliyetlerine oldukça önem vermiş ve finanse etmiştir. Vakıf hemşireliğin özellikle halk sağlığında oldukça önemli yeri olduğunu belirtmiştir. Türkiye'de hemşirelik araştırmalarının yapılması, lisans eğitimi için üniversitelerde hemşirelik bölümü açılması için finansman sağlamıştır.^{31,32}

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk hemşirelik okulu olan Hilal-i Ahmer Hasta Bakıcı Mektebinin (1925) açılmasının ardından dönemin Kızılay Genel Başkanı olan Dr. Refik Saydam, Rockefeller Vakfından hemşirelik okulunun ve eğitiminin düzenlenmesinde yönetici talep etmiş ve Rockefeller Vakfı, Miss. Frances

Elisabeth Crowell'u İstanbul'a göndermiştir. Hemşirelik eğitimi için asgari ortaokul düzeyi eğitim almış öğrencileri almayı ve derslerin içeriğine temel bilimlerinde eklenmesini hedeflemiştir. Vakıf, okulun ilk mezunu hemşire Fatma Acar'ı ve 1937 mezunu, okulun ilk Türk müdürü olan Asuman Türer'i bursluluk programı ile eğitim alması için Amerika'ya göndermiştir. Bu isimler Türk Hemşireler Derneğinin kurulması, Hemşirelik Kanununun oluşturulması gibi Türkiye'de modern hemşireliğin önemli adımlarını atmışlardır.^{8,20,33}

İnce yaptığı araştırmasında, 1931-1962 yılları arasında ülkemizde hemşirelik eğitim kurumlarında ve hastanelerde 26 yabancı hemşire olduğunu belirtmiştir. Almanya, Avusturya, Amerika Birleşik Devletleri, Çekoslovakya ve Polonya vatandaşı olduğu belirtilen hemşirelerin isimleri; Friedel Üg, Sotto Kemma, İles Yensen, Charlotte Keitel, Ella Bach, Else Schauman, Anna Haace, Margot Konrat, Elisabeth Schulz, Hazel Avis Goff, Fransiska Karpeles, Marie Mochacka, Grete Lindenbav, Miss Cecilia Sinclair, Miss Mag, Schweifert, Hilde Scromm, Katerina Thetter, Gertrud Sieber, Aenne Messerle, Hedwig Pfannes, Frances Bavons, Margot Henkel, Rosa Dotosch, Karin Duve ve Clara Anna Engle'dir.³⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivlerine göre 1962 yılından sonra ülkede çalışan yabancı hemşire kalmamıştır.²⁰

SONUÇ

Hristiyanlığın öğretilerinden biri fakir ve düşkünlere yardım etmektir. Kiliselerde kimsesizlere ve hastalara hizmet vermek için manastırlar kurulmuş, barınma ve beslenme hizmeti, hasta bakım hizmeti sunulmuştur. Bu bakım hizmetini rahibeler üstlenmiştir. Tıbbi misyonerlik faaliyetleri kapsamında hasta bakımında görev almak üzere rahibelerin görevlendirilmesi, katı bir biçimde kiliseye bağlı, modern ve standart bir eğitime tabi olmamış, usta-çırak ilişkisine dayanan, gönüllülük esasına bağlı hemşirelik hizmetini doğurmuştur. Rahibe hemşirelerden kilise yönetimine bağlı olmaları, evlenmemelerinin istenmesi gibi katı kurallara uymaları beklenmiştir. Rahibe hemşirelerden hayırseverlik faaliyetleriyle beraber dinî değerlerinde halka öğretilmesi beklenmiştir.^{20,44} Tüm yaşamlarını kiliseye bağımlı sürdüren rahibe hemşireler, hastanelerde de görev almaya baş-

ladıklarında yaşamlarının tamamını hastanede geçirmeleri, hasta bakmadıkları zamanlarda da hastaların diğer ihtiyaçlarıyla ve hastane işleri ile ilgilenmeleri beklenmiştir. Bu durum, hasta bakımında daha az karar almaya ve klasik hemşireliğin oluşumuna neden olmuştur.^{35,43,44,47}

Osmanlının savaşlar nedeniyle zayıflaması, halkın fakirleşmesi, çağın gelişimlerini takip edememesi, salgın hastalıkların ve savaş yaralılarının artması, tıbbi hizmette yetersiz kalması, eğitilmiş hemşirelere olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Misyonerlik faaliyetleri neticesinde hastanelerde açılan kurs ve eğitimler sayesinde hemşire ihtiyacının bir kısmı karşılanmış ancak yeterli olmamıştır.^{10,11,14,23}

Misyoner hemşireler, tıbbi hizmet sunarken, bölge halkı hakkında bilgi toplamış ve bunları raporlamışlardır. Ekonomik koşulları yetersiz olan insanların kaliteli bir sağlık hizmeti almasında yardımcı olmuşlardır. Misyoner hemşireler eğitilmiş kişilerin eğitim alması, kız çocuklarının ve kadınların okutulması ve toplum içinde görev almasını teşvik etmişlerdir. Bunun için hemşirelik kursları ve çeşitli el becerileri kursları düzenlemişlerdir. Misyoner hemşirelere göre yerli öğrenciler, eğitimde istedikleri disiplin ve başarıyı sağlayamamaktadırlar. Standart bir eğitim sağlanması için öğrencilerin öncelikle temel bir eğitim alması gerektiğine ve yetkin eğitim kurumlarına ihtiyaç olduğunu saptamışlardır.^{20,35,38}

Misyonerlik faaliyetleri neticesinde ve cumhuriyetin ilanında sonraki süreçte devlet eli ile hemşirelik eğitim kurumlarının ve müfredatlarının oluşturulması, dernek açılma faaliyetlerinin desteklenmesi ve mesleki örgütlenmenin teşvik edilmesi gibi girişimler günümüzdeki profesyonel hemşirelik kriterlerini sağlamaya yönelik önemli adımları oluşturmuştur.^{20,35,44}

Modern hemşireliğin oluşumunun temelleri, Anadolu'da, Nightingale'in yaralı askerlere yardım etmesi ve üstün bir başarı göstermesi neticesinde yapılan ünü ile atılmış ve dünyada hemşireliğin gelişimine, tanıtılmasına katkı sunmuştur. Nightingale metodunun diğer ülkelerde de benimsenmesi, mo-

dern hemşirelik okullarının yaygınlaşması ile artık hasta bakımı küçümsenen, ilgi görmeyen yalnızca eğitilmiş kişiler tarafından gönüllü olarak yapılan iş tanımından çıkmış ve bir meslek hâline gelmiştir. Zaman içerisinde hemşirelik eğitimi ülkemizde de olduğu gibi pek çok ülkede lisans ve lisansüstü eğitim seviyesine yükselmiş, standart eğitim müfredatları ve mezuniyet kriterleri belirlenmiş olarak uygulamalı ve teorik eğitimle yürütülmektedir.^{20,35} Hemşirelik mesleğinin gelişimi ve yükseltilmesi için çalışmalar hâlen sürmektedir. Hemşirelerin halk sağlığının sürdürülmesinde, koruyucu tedavi ve hastalık öncesi, sırası ve sonrasında hastaların psikososyal ve fizyolojik tüm ihtiyaçlarının karşılanmasında oldukça önemli rolü vardır. Geçmişte ve günümüzde yaşanan salgın, afet savaş gibi durumlar hemşireliğin önemini ve hemşireye duyulan ihtiyacı artırmıştır.⁴⁵ Günümüzde ve ülkemizde hemşirelik, görev tanımları ve sorumlulukları yasalarla belirlenmiş olup, multidisipliner bir ekip içerisinde etkin bir rol alan, bilimsel bilgiye dayalı bakım hizmeti sunucusu olarak, sağlık hizmetinin ayrılmaz bir parçası olmaya devam etmektedir.⁴⁶

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğrudan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet, gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, herhangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Fikir/Kavram: Dilek Sarı, Azize Özdeş; Tasarım: Azize Özdeş; Denetleme/Danışmanlık: Dilek Sarı; Veri Toplama ve/veya İşleme: Azize Özdeş; Analiz ve/veya Yorum: Dilek Sarı, Azize Özdeş; Kaynak Taraması: Azize Özdeş; Makalenin Yazımı: Dilek Sarı, Azize Özdeş; Eleştirel İnceleme: Dilek Sarı.

KAYNAKLAR

1. Türk Dil Kurumu [İnternet]. [Erişim tarihi: 10 Ekim 2023]. Erişim linki: <https://sozluk.gov.tr/2023> Verilen linke erişim sağlanamamıştır kaynağa direkt erişim sağlanabilecek link bilgisi ve erişim tarihi eklenmelidir.
2. Temizer A. Van' da Amerikan Board Misyonerlerinin faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi [Activities of American Board Missionaries in Van and Van American Hospital]. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*. 2013;2(1):69-204. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/217862>
3. Kılıç R. Misyonerlik ve Türkiye'ye yönelik misyonerlik faaliyetleri [Missionary and missionary activities towards Turkey]. *Türklük Bilim Araştırmaları*. 2006;(19):327-42. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubar/issue/16960/177106>
4. Küçük A. Hayırsever Kapitalizmi ve erken Cumhuriyet Döneminde sağlık hizmetlerinin örgütlenmesi: Rockefeller Vakfının rolü [Charitable Capitalism and the organization of health care in the early Republic: The role of the Rockefeller Foundation]. *Amme İdaresi Dergisi*. 2018;51:87-116. [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ammeidaresi.hacibayram.edu.tr/documents/article/1/51/2/4_azizkucuk.pdf](https://ammeidaresi.hacibayram.edu.tr/documents/article/1/51/2/4_azizkucuk.pdf)
5. Çabuk M. Amerikan Board Arşivi ne göre misyonerlerin Adana, Antep ve Maraş'ta müslüman halka yönelik faaliyetleri [According to the American Board Archive, the activities of missionaries towards the Muslim people in Adana, Antep and Maraş]. *Hist Stud Int J Hist*. 2018;10(10):47-56. [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.historystudies.net/indir.php?yol=dergi&dosya=amerikan-board-arsivine-gore-misyonerlerin-adana-antep-ve-marasta-musluman-halka-yonelik-faaliyetleri2019013db025c](https://www.historystudies.net/indir.php?yol=dergi&dosya=amerikan-board-arsivine-gore-misyonerlerin-adana-antep-ve-marasta-musluman-halka-yonelik-faaliyetleri2019013db025c)
6. Güngör E. Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri. Şahin ME, editör. İstanbul: Hisar Gazetesi; 1963. <https://yunus.hacettepe.edu.tr/~skucuk/ekitap/TurkiyedeMisyonerFaaliyetleri.pdf>
7. Maksudyen N. Physical expressions of winning hearts and minds: body politics of the american missionaries in "Asiatic Turkey." In: Okkenhaug IM, Sumner KS, eds. *Christ Mission Humanity Middle East, 1850-1950*. 1st ed. Leiden, Boston: BRILL; 2020. p.62-89. <https://brill.com/view/book/9789004434530/BP000006.xml>
8. Taşkın F. Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'de ki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923) [Health Activities of American Board Missionaries in Turkey (1833-1923)]. *J Eurasian Stud*. 2017;2:149-76. <http://iupress.istanbul.edu.tr/journal/avid/article/amerikan-board-misyonerlerinin-turkiyedeki-saglik-faaliyetleri-1833-1923>
9. Kutkan Ö. Osmanlı İmparatorluğunda bir misyoner hekim ve dünyası: David H. Nutting (1854-1875) tıp ve misyonerlik tarihi. Halil İnalçık Armağanı-Tarih Araştırmaları. 2018;11-35. https://www.researchgate.net/publication/344728721_ÖSMANLI_İMPARATORLUĞUNDA_BİR_MİSYONER_HEKİM_VE_DÜNYASI_DAVİD_H_NUTTING_1854-1875_Tıp_ve_Misyonerlik_Tarihi
10. Taşkın F. Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915) [A Missionary Hospital in Diyarbakır: Diyarbakır American Hospital (1908-1915)]. *J Hist Futur*. 2017;3(3):110-22. <https://dergipark.org.tr/tr/doi/10.21551/jhf.350134>
11. Dalyan MG. Amerikan Misyonerliğinde kadın ve kadının rolü (Ortaoğu örneği) [Women and their role in American Missionary (Middle East example)]. *Turkish Stud - Int Period Lang Lit Hist Turkish or Turkic*. 2011;6(2):341-58. <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/119396/amerikan-misyonerliginde-kadin-ve-kadının-rolu-ortadogu-ornegi>
12. MOG. Some Nurses ' Vagaries. *Am J Nurs*. 1913;13(8):610-12. <https://www.jstor.org/stable/3403997>
13. North RB. A mission hospital in Turkey. *Am J Nurs*. 1913;13(4):283. <https://www.jstor.org/stable/3404691?origin=crossref>
14. Alan G, Bolat G. The American Board And The Ottoman Women's Education. *Hist Stud Int J Hist*. 2011;3:105-17. [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.historystudies.net/indir.php?yol=dergi&dosya=tar2015120bb7f](https://www.historystudies.net/indir.php?yol=dergi&dosya=tar2015120bb7f)
15. Şimşek M. Alman Doğu Misyonunun Diyarbakır'daki yetim ve sağlık çalışmaları [Orphan and health studies of the German Eastern Mission in Diyarbakır]. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2019;29(1):467-75. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/668863>
16. Ünal F. Osmanlı İstanbul'unda Bir Rus Misyoner Hastanesi : Pangaltı Nikolayev Hastanesi [A Russian Missionary Hospital in Ottoman İstanbul: Pangaltı Nikolayev Hospital]. *MUTAD*. 2018;258(2):235-58. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/581105>
17. Bolat B, Ayaz R. İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecine etkileri [The effects of British Missionary Activities on the collapse of the Ottoman Empire]. *Ankara Üniversitesi Türk İnkıl Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 2017;61:1-45. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/675298>
18. Çatalbaş R. Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı - İngiliz ilişkilerine etkileri [Anglican Church Mission and its effects on Ottoman-British relations]. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2011;(25)163-76. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/257633>
19. İlikan Rasimoğlu CG. Tanzimat, hayırseverlik ve kadın: Fileles De La Charite Rahibelerinin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına gelişi ve İstanbul'daki ilk yılları [Tanzimat, charity and woman: The arrival of the Filles De La Charité To The Ottoman State and their early years in İstanbul]. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sos Bilim Enstitüsü Dergisi*. 2018;20(4):603-19. <http://dergipark.org.tr/tr/doi/10.16953/deusosbil.307465>
20. Yıldırım N. Savaşlardan Modern Hastanelere Türkiye'de Hemşirelik Tarihi. 1. Baskı. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları; 2014.
21. Yıldırım N. İstanbul'da sağlık hayatı. Yılmaz C, editör. *Antik Çağdan XXI Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. İstanbul: İBB Kültür A.Ş.; 2015. p.92-137. Baskı sayısı eklenmelidir.
22. Dodge B. American educational and missionary efforts in the nineteenth and early twentieth centuries. *Ann Am Acad Pol Soc Sci*. 1972;401(1):15-22. <https://ideas.repec.org/a/sae/annname/v401y1972i1p15-22.html>
23. Keller DB, Keller RS. American Board Schools in Turkey. In: Putney C, Burlin PT, eds. *The Role of the American Board in the World: Bicentennial Reflections on the Organization's Missionary Work, 1810-2010*. 1st ed. Eugene, Oregon: Wipf & Stock; 2012. p.47-74.
24. Kuzgun M, Güher E. Amerikalı misyonerlerin Anadolu'da yardım faaliyetleri çerçevesinde sağlık misyonu [the healthcare mission of American missionaries in line with the aid activities in Turkey]. *J Turkish Stud*. 2015;10(9):505-53. <http://www.turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=8580>
25. Van Zandt JE. A Training School for Nurses in the Turkish Empire. *Am J Nurs*. 1909;9(4):274-6. <https://www.jstor.org/stable/3403549>
26. Tozkoparan N. Sivas Amerikan Hastanesi [Sivas American Hospital]. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*. 2014;14(28):81-102. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ctad/issue/25625/270487>
27. Özdemir E. Osmanlı Devleti'nde sağlık alanında yapılan misyonerlik faaliyetlerine bir örnek : Amerikan Board'un Konya Tıbbi Misyonu [An example of missionary activities in the medical field in the Ottoman Empire: The Medical Mission of the American Board in Konya]. *Hist Stud Int J Hist*. 2013;5(1):311-23. <https://www.historystudies.net/dergi/tar201512d7c67.pdf>
28. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial records for Emma D. Cushman," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16816, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16816> Verilen linke erişim sağlanamamıştır kaynağa doğrudan erişim sağlanabilecek link bilgisi eklenmelidir.

29. Taşkın F, Yorulmaz Ş. Adana'da Bir Misyoner Hastanesi : Adana International Hastanesi (1909-1934) [A Missionary Hospital in Adana: Adana International Hospital (1909-1934)]. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi. 2018;8(1):91-110. <https://dergipark.org.tr/en/pub/mutfd/issue/43185/523840>
30. Bewer AC. The Medical Missionary Association of Turkey. Am J Nurs. 1908;9(2):118-20. <https://www.jstor.org/stable/3403215>
31. Erdem M, Rose KW. American Philanthropy Republican Turkey; the Rockefeller an Ford Foundations. The Turkish Yearbook of International Relations. 2000;31:131-57. <https://dergipark.org.tr/en/pub/tyir/issue/50036/641469>
32. Rose KW, Hollow S. The Rockefeller Foundation's Fellowship Program in Turkey. 1925. Kaynağa direkt erişim sağlanabilecek link bilgisi eklenmelidir.
33. Küçük A. Hayırseverliğin ötesi: Türkiye'de nüfus ve tarım politikalarında Rockefeller etkisi [Beyond philanthropy: The Rockefeller effect on population and agricultural policies in Turkey]. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 2020;75(4):1491-516. <http://dergipark.org.tr/tr/doi/10.33630/ausbf.593708>
34. İnce F. Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivinde bulunan 1931 ve 1962 Yılları arasındaki belgelerden Türkiye'de görev yaptıkları belirlenen yabancı hemşireler[Foreign nurses who were determined to have worked in Turkey from the documents between 1931 and 1962 in the State Archives Republic Archive]. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi. 2020;10(3):346-59. <https://dergipark.org.tr/tr/doi/10.31020/mutfd.697180>
35. Erhan Şentürk S. Hemşirelik Tarihi. 3. Baskı. İstanbul: Martı Ofset; 2021.
36. Gündüz Ş. Misyonerlik ve Hristiyan misyonerler[Missionary and Christian missionaries]. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi. 2022;2(4):1-21. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4528/62283>
37. Keskinkılıç E. Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerlik faaliyetlerinin hukuki dayanağı [Missionary in the Ottoman Empire legal basis of activities]. Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları. 2008;6:101-15. <https://cdn.istanbul.edu.tr/File-Handler2.ashx?f=osmanli-impatorlugu%27nda-misyonerlik-faaliyetlerinin-hukuki-dayanagi---erdogan-keskinkilic.pdf>
38. İlikan Rasımoğlu CG. Tanzimat, hayırseverlik ve kadın: Fileles De La Charite Rahibelerinin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına gelişi ve İstanbul'daki ilk yılları [Tanzimat, charity and woman: The arrival of the Filles De La Charité To The Ottoman State and their early years in İstanbul]. Dokuz Eylül Üniversitesi Sos Bilim Enstitüsü Dergisi. 2018;20(4):603-19. <http://dergipark.org.tr/tr/doi/10.16953/deusosbil.307465>
39. Türkmen Z. Osmanlı Döneminde kapitülasyonların uygulanışına toplu bir bakış [A general overview of the application of capitulations in the Ottoman Period]. OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi. 1995;6(6):325-41. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000251
40. Pamir A. Kapitülasyon kavramı ve Osmaliya etkileri [The concept of capitulation and its effects on the Ottoman Empire]. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 2002;51(2):80-119. https://doi.org/10.1501/Hukfak_00000000565
41. İnalıcık H. İmtiyazât. TDV İslam Ansiklopedisi. 22. Cilt. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları; 2000. p.245-52.
42. Sezer A. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki eğitim ve öğretim faaliyetleri[From the Ottoman Empire to the Republic; Education and training activities of missionaries in Turkey]. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. 1999;16:169-83. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/huefd/issue/42278/506648>
43. Wyatt L. A History of Nursing. 1st ed. Stroud, England: Amberley Publishing; 2019.
44. Çamlıca T, Kartal H. Hemşirelik eğitiminin tarihsel gelişimi[Historical development of nursing education]. Türkiye Klinikleri J Med Ethics. 2021;29(1):142-8. <http://doi.org/10.5336/mdethic.2020-75753>
45. Yurttaş A. Hemşireliğin doğası. Karaca Kaşıkçı M, Akın E, editörler. Temel Hemşirelik. İstanbul: Vizyon Basımevi; 2021. Baskı sayısı eklenmelidir.
46. Resmî Gazete (19.4.2011, Sayı: 27910) sayılı Hemşirelik Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmeliği; 2011. [Erişim tarihi: 28 Ocak 2024]. Erişim linki: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/04/20110419-5.htm>
47. Egenes KJ. History of nursing. In: Roux G, Halstead AJ, eds. Issues and Trends in Nursing: Essential Knowledge for Today and Tomorrow. 1st ed. Sudbury, Mass: Jones and Bartlett Publishers; 2009. p.1-26.